

Situatsioonianalüüsist folkloristikas¹

Aino Laagus

Rahvaluuleteadlaste huvi keskkohas on ikka olnud sellised folkloori liigid, milles on tegu mingi märgatava korrastatusega. Rahvalaulus on selleks värsistus, muinasjutus ühetaoline sündmuste kulg jne. Kuid kõigil rahvastel on olemas hulgaliselt jutte, milles vormitunnused ei ole nii selgesti jälgitavad. J. Meletinski näiteks kirjutab: “Suure osa Melaneesia jutustavast folkloorist moodustavad väga mitmekesised ja süstemaatikale halvasti alluvad jutustused inimeste kontaktidest mitut liiki vaimudega. Erinevalt kultuurheeroste tsüklist ei ole siin süzeelist ja stiililist stereotüüpi, tegevus on kantud lähedasse minevikku, kangelasena figureerib kas nimetu “üks inimene” või mainitakse surnud või veel elavate sugulaste, tuttavate jne nimesid. Žanrilise tüpoloogia seisukohalt peegeldavad need jutustused melaneeslaste animistlikke kujutelmi, mida antakse edasi kui absoluutselt tõepäraseid” (Meletinski 1970: 15). Niisuguseid žanrianalüüsile halvasti alluvaid tekste on hulgaliselt kirja pandud ka eestlastelt. Meie kujutlused eestlaste rahvausundist põhinevad peamiselt just seesugustel teadetel.

Paljud uurijad on selliseid uskumuste verbaalseid väljendusi püüdnud hõlmata ühe terminiga. Nii kasutab näiteks Otto Blehr terminit “uskumuslik jutustus” (*folk belief story*). Tema järgi koosnevad need jutustused rahvauskumusest ja muudest elementidest, nagu aeg, koht ja tegelased, mis on vajalikud uskumuse edasiandmiseks (Blehr 1967: 259–263). Åke Hultkrantz defineerib “informaalseid usundlikke jutustusi” (*informal religious sayings*) kui niisuguseid uskumuslikke teateid, millel pole rituaalset tähendust ja mis ei ole tingimata müütide või legendide osad (Hultkrantz 1968: 67). Käesolevas artiklis on kasutatud nende kohta terminit “uskumuslik jutustus”.

Nimetatud jutustuste seniseid uurijaid Eestis M. J. Eisenit, O. Looritsat jt huvitasid eelkõige jutustuste tegelased – haldjad, näkid, kratid jne – ning nendega seotud kujutelmad, kuna muu andmestik jäi enamasti vaatlusest kõrvalle. Kui aga tahame neist tekstidest saada autentseid teadmisi, tuleb arvesse

võtta kogu tekstis sisalduv andmestik. Et uskumuslikud jutustused on nii sõnastuselt kui ka reaalselt väga muutlikud, siis on raske leida alust nende ühtse kirje tarvis.

Käesolevas kirjutises püütakse näidata üht võimalust, kuidas uskumuslike jutustusi analüüsida. Kirjeldatavate tekstidena on kasutatud eesti mets-haldjalugusid. Neis lugudes kõneldakse inimeste kohtumistest üleloomulike metsaolenditega, kirjeldatakse sündmuskohta, haldjaga kohtuva inimese tundeid, haldja välimust, tegevust ja kohtumise tagajärgi. Näitena esitame kaks eesti metshaldjateksti.

1. *Vanal ajal on Triigi mõisa rehepapp metshalijaga kimpus old, kellest teda veel tema viledajalgne hobune peastnud.*

Ükskord laupäeva õhtul pand rehepapp reheuksed kõvaste kinni ja vaadand veelkord üle, kas kõik korras on ja kui kõik hea old, võt oma hobuse, istund selga ja hakand tasahiljukesi kodu poole minema. Tema elukoht old mõisast hea tükk maad eemal ja läind paksust metsast see tee läbi. Saand rehepapp juba natuke maad metsateed ära sõita, kuuld tema üsna kaugel hõisatavat. Rehepapp mõelnd, et vist on mõni metsa ära eksind ja ei oska enam koju minna, tarvis õige vastu hõiskada ja hõiskandki. Kohe selle peale hõiskand hääl temale vastu vähe ligemal. Rehepapp hõiskand teist korda ja hääl old juba heaste ligemale jõund. Nüüd hõiskand rehepapp kolmat korda ja selle peale hõiskand üks hirmus hääl üsna tema ligidal ja metsas tõust selle peale suur ragin ja prargin, nagu oleks suur tuul metsas puid maha murd. Hobune hakkas selle peale kangeste norskama ja pani tuhatnelja jooksuma ja läind siis ühe valuga kuni kodu õue väravasse. Seal alles jäänd hobune seisma.

Rehepapp jäänd selle peale raskeste haigeks, sest ta väga ehmatas (E 30494/5 (4) < Kose – T. Wiedemann (1897)).

2. *Ennemalt eksinud keegi naisterahvas ühe talu taga oleval karjamaal ära. See karjamaa ei ole kuigi suur, isegi talu hooned paistavad läbi puude sinna ära. Küll käinud edasi-tagasi, aga välja ei saa. Talu asemel olnud suur loss või palee ja koplis puude asemel ei tea mis hiigla puud. Ei ole muidu välja saanud, kui keeranud kõik riided pahempidi ja pannud siis uuesti jälle selga. Siis alles näinud ta, et olnud kohe karjalautade taga, kust ta ennem välja ei saanud. Räägitakse, et kui inimene üle haldja jälgede läheb, siis eksib ära (E 61119/20 < Väike-Maarja – V. Alttoa (1927)).*

Nagu toodud tekstidest nähtub, on uskumuslikud jutustused üles ehitatud argisündmustele, mis toimuvad reaalses geograafilises ruumis. Nende aluseks on otseses või kaudses tähenduses reaalne käitumine ja kogemus. Teates edasi-

antava sündmuse tõepärasus on väljaspool kahtlust.² Jutustamise eesmärgiks on informeerida teisi kollektiivi liikmeid oma kogemustest, võrrelda oma kogemust teiste kogemusega. Jutustuse kaudu mõjutatakse lokaalset traditsiooni, integreeritakse kollektiivi. Nii nagu jutustuse aluseks olev kogemus, nii ka sisu taasläbielamine lahendab inimestes psüühilist pinget. Uskumuslike jutustuste jutustamine ei ole tavaliselt omaette sündmus, igapäevases elus jutustatakse neid "juhuslikult".

Paljud uurijad peavad uskumuslike jutustuste üldiseks omaduseks nende suurt varieeruvust. Nii kirjutab Å. Hultkrantz, et need jutustused varieeruvad üleminekul ühest grupist teise, ühelt inimeselt teisele. Jutustused on väga ebapüsivad ja muutlikud, kajastades eelkõige inimese individuaalset aktiivsust, tema enda teadvust (Hultkrantz 1968: 74). Seetõttu koosnevad eri jutustused ka erisugustest reaaliidest. Nii on esimeses näitetekstis tegelaseks rehepapp, teises naisterahvas. Tegevuskohaks on esimesel juhul mets, teisel karjamaa. Esimeses tekstis haldjas hõiskab, teises on juttu ainult tema jälgedest. Kose tekstis haldjas ehmatab meest, Väike-Maarja tekstis aga eksitab.

Kui võrdlustekste lisada, hakkaksid nimetatud elemendid veelgi suuremal määral varieeruma. Ka lisanduks elemente endid. Muutuda võivad kõik reaaliid: sündmuse aeg, koht, tegelased, haldja kuju (teda võib kuulda, näha või tunda), situatsiooni iseloom (haldjas võib ehmatada, eksitada, midagi kinkida, temaga võib kontakti astuda). Kui aga kõik teksti moodustavad komponendid võivad muutuda, mis on siis uskumuslike jutustuste invariantne osa? Millise tunnuse alusel on võimalik eri elementidest koosnevaid tekste ühistesse tüüpidesse koondada?

Toodud teated metshaldja kohta kõnelevad millestki, mis on toimunud; nad ise on selle toimunu märgiks. Kuid haldjatekstide püsivosa ei ole teate keelelises vormistuses, kujundlikkuses, niisiis mitte teate vormis, vaid sisus. Teadete sisuks on ilmselt sündmustik, situatsioonid: rehepapi hõikamine kutsub haldja talle üha lähemale, nii et rehepapp jääb ehmatusest haigeks; naine eksib karjamaal ja saab välja alles siis, kui pöörab riided pahupidi. Nii kirjeldavad kõik metshaldjatekstit situatsioone, mis võivad realselt aset leida. Muutuvad küll elemendid, mis kuuluvad situatsiooni, kuid situatsioon ise jääb enam-vähem muutumatuks: inimene astub kontakti üleloomuliku olevusega, haldjaga. Teated metshaldjate kohta kujutavad endast märke, mis modelleerivad tegelikke või mõeldavaid situatsioone, kus inimene näeb, kuuleb, kogeb haldjat, tunnetab tema olemasolu.³ Niisiis, et mõista haldjatekstide tähendust, tuleb rekonstrueerida nende aluseks olev situatsioon. Üks võimalikke menetlusi näib olevat nn. situatsioonianalüüs, mida seni on rakendatud eelkõige keeleteaduses (vt nt Rätsep 1970: 28–34, Rätsep 1971: 43–69, Rätsep 1972: 25–86). G. Permjakovi uurimusi vanasõnade ja mõistatuste alalt võib samuti pida-

da situatsioonianalüüsiks, sest autor vaatleb situatsioone, mida vanasõnad ja mõistatused modelleerivad (Permjakov 1968, Permjakov 1970). Rahvausundi uurijaist osutas esimesena uskumuslike rahvajuttude spetsiifilisele sisule L. Honko. Ta kirjutab, et nende põhiliseks sisuks on reaalne situatsioon, ja selleks, et rahvauskumust mõista, tuleb tunda kogu pärimuse miljööd ning eelkõige situatsioone, milles uskumuslikud kujutlused ja riitused aktualiseeruvad (Honko 1964: 10 jj; Honko 1962: 150 jj). Uurija ülesandeks on fikseerida tekstist kogu andmestik, mis viitab sellele situatsioonile. Situatsioonianalüüsi tarbeks sisaldavad tekstid (vaadeldavad juhul metshaldjatekstid) andmeid nii tegevussituatsiooni kui ka teatamissituatsiooni kohta. Tegevussituatsioon on see, millest tekstis jutustatakse, ja kujutelmad, millega jutustus on seotud. Tegevussituatsiooni komponendid on tegevus, aeg, koht, haldjas ja kogeja ning tekstiväline komponent. Teatamissituatsioon on seotud tegevussituatsiooni edasiandmisega ja selles võib eristada järgmisi komponente: teataja (kõneleja), kõnealis (see, millest juttu on = tegevussituatsioon), kuulaja, kõnelemise eesmärk, teataja suhtumine kõnealisesse, teatamisaeg ja -koht.⁴

Järgnevalt iseloomustatakse nimetatud situatsioone ja nende komponente eesti metshaldjatekstides.

1. Tegevussituatsioon. Tegevus. Haldjatekstid koosnevad kas ühest või mitmest alasuatsioonist. Iga situatsioon koosneb omakorda situatsioonikomponentidest, millest olulisim on tegevus. Viimane seob kõik komponendid ühte tervikusse, olemasolevasse situatsiooni. Ilma tegevuseta poleks ka situatsiooni. Muud situatsioonikomponendid omakorda konkretiseerivad situatsiooni, määravad tegevuse täpsema laadi (Rätsep 1972: 62). Uskumuslikes jutustus-tes on tegevuse kandjateks põhiliselt tegusõnad. Esimeses näitetekstis on nendeks: *panema, vaatama, võtma* (hobuse), *istuma* (selga), *hakkama minema*, (mööda metsateed) *sõitma, hõiskama ja vastu hõiskama, ligemale tulema, tõusma* (suur ragin), (hobune tuhatnelja) *jooksma*. Teises näitetekstis: *eksima*, (edasi-tagasi) *käima*, (mitte) *välja saama*, (riideid pahempidi) *keerama* ja *selga panema*.

Toodud näiteistki võib teha mõningaid järeldusi. Esiteks: mitte iga tegevus pole seotud haldjakogemusega. Enamasti on esimesed paar tegevust sissejuhatavad. Nendega määratletakse kogu sündmustiku toimumise aeg ja koht. Esimeste tegevuste ülesanne on kogeja või tegija viimine sündmuspaigale. Teiseks: iga tegevus eeldab selle sooritajat. Enamasti on tegevuse sooritajaks kogeja, kelle elamuses haldjas esineb. Kuid tegevuse sooritajaks võib olla ka haldjas ise. Erandjuhul on selleks keegi kolmas tegelane (Kose tekstis näiteks hobune, kes rehepapi koju viib). Võib eristada kolme liiki tekste: esimese liigi puhul on aktiivseks tegutsejaks inimene, kusjuures haldjas figureerib ainult kui tema tegevuse objekt (*kuuleb haldjat hüüdvat* – haldja tegevus on kogeja

tajuobjekt); teise liigi puhul on nii inimene kui ka haldjas aktiivsed, toimub nagu omamoodi dialoog, kus kogeja tegevus vaheldub haldja tegevusega; kolmanda liigi puhul on inimene passiivne ja tegutsejaks on haldjas. Eri tegevustel on sealjuures erisugune funktsioon. Funktsiooni all mõeldakse seost, milles asuvad tegevuse sooritaja ja tegevuse objekt.⁵ Funktsiooni järgi võib eristada järgmisi kogeja tegevusi: 1) tegevused, mis seovad kogejat mingi ruumikohaga (mets, lagendik, küün, põld metsas); 2) tegevused, mis määravad kogeja vaimse seisundi (silmade ees läheb mustaks, kõik muutub võõraks, meeled lähevad segi); 3) tegevused, mis provotseerivad haldja ilmumist (metsas huikamine, vilistamine, keelu rikkumine); 4) tegevused, mis likvideerivad haldja elamuse (ristimärgi tegemine, sõnade lausumine, riiete pahupidi pööramine, teistele näitamine jms); 5) tegevused, milles kogetakse haldjat. Viimase rühma tegevustel võib olla erinev modaalsus: haldjat kas nähakse (visuaalne), kuuldakse (auditiivne) või tuntakse (taktiilne). Tegelikult leidub kõige sagedamini kombineeritud modaalsusi (vrd Honko 1962: 103). Haldjaga kontakteerumise "kanaleid" on võimalik veelgi diferentseerida: sagedaseks haldja nägemise tingimuseks on uni (magamine metsas), haldjaga võidakse suhelda sõna otseses mõttes jne. Seega selgub kogeja suhetest haldjaga käitumise aktiivsus või passiivsus, argisus või rituaalsus, kontakti põhjuslikkus ja kavatsuslikkus, seose üldine iseloom jm.

Haldja tegevused jaotuvad omakorda kahte suuremasse rühma: 1) tegevused, milles haldjas annab oma olemasolust üksnes märku (näiteks: vana naine imetab last, ketraab puu all, haldjas hüppab ühe jala peal, esineb mingil muul kujul); 2) sihilised tegevused, mille objektiks on kogeja. Siingi saab rääkida erinevaist funktsioonidest, sest haldjaga kohtumise tagajärjed võivad olla mitmesugused: haldjas võib põhjustada eksimist või meeltesegadust, haldjaga kohtumine võib esile kutsuda haigust, vigastusi või isegi surma (siia kuulub ka ajutine kõnevõime kaotus, kalasoomustesse kasvamine, kasvu seismajäämine jne), haldjaga kohtumine toob kogejale jahiõnne vms (siia kuulub ka võluvahendite kinkimine).

Haldjatekstides leiduva käitumissüsteemi selgituseks pakub L. Honko välja rolliteooria (Honko 1962: 108 jj, vt ka Honko 1969: 107–121). Roll on L. Honko käsituses suhtlemissituatsioonis sooritatavate õpitud käitumiste järgnevus. Õpitud käitumismid, seadumused, väärtushinnangud kuuluvad rolli. Inimestel on hoiak üleloomulikeks elamusteks. Nad teavad sanktsioone, mis järgnevad keelu rikkumisele, teavad rituaalseid vahendeid, mille abil pääseda haldja mõju alt. L. Honko järgi on inimese käitumisel objekt, partner, kellelt ta ootab kindlakujulist käitumist. Rolliootuses tajub ta ka vastaspoole rolli ja mängib seda iseenda vastu, kohandades oma käitumist partneri omaga. Ka vaimudel on oma staatus, oma õigused ja kohustused. Neilt oodatakse samuti teatavat

kindlat käitumist, mis supranormaalses situatsioonis aktualiseerubki. Reliigiosse traditsiooni omandamine ongi peaasjalikult rollide omandamine.

Kogaja. Nagu eespool mainitud, on ülejäänud situatsioonikomponentide ülesanne täpsustada tegevuse iseloomu. Kuigi uskumuslike juttude aluseks on tavaliselt kellegi kogemus, on tekstides ka üldistatud väiteid (näiteks: “eksimise korral tuleb riided pahupidi pöörata” jms), kus kogaja puudub. Enamasti võib juttudes siiski leida vihjeid inimestele, kellega kirjeldatud sündmused on toimunud. Et kogaja roll ei esita inimesele erilisi nõudmisi – haldjat võib kohata iga kollektiivi liige –, on kogajat haldjatekstides väga napilt iseloomustatud. Kõige sagedam määratlus on ebamäärane “mees”, “üks mees”.

Haldjas. Haldjas ise ja tema avaldumise vormid on kahtlemata haldjatekstide kõige värvikamad ja samal ajal kõige muutlikumad elemendid. Paljudes teadetes võib haldjas otseselt puududa ja esindatud olla kaudsel kujul: näiteks on eksimise puhul haldja ilminguks sageli ruumi muutused (tuttava koha asemel võõras mets, puud muutuvad jämedaks, igal pool mets ees) või inimese võimetus ruumis orienteeruda. Haldjas on küllalt keeruline liitmoodustis, milles võime eristada järgmisi komponente: 1) haldja nimetus, 2) haldja kuju, 3) haldja atribuudid, 4) epiteedid, 5) haldja tegevused.

Haldja nimetus võib mitmeti varieeruda: [h]al-, [h]all-, [h]ald-, [h]alg- ja lõpud -ias, -jas, -ijas. Etümoloogiliselt on *haldjas* gooti päritolu (Seda mainib juba W. Thomsen teoses *Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen* (Thomsen 1870: 134), millele tuginevad M. J. Eisen, O. Loo-rits, M. Haavio, Y. Toivonen jt). Peale haldja on veel käibel nimetused *metsa isa, ema, vana, hall, hoidja, kuningas* jm.

Haldja kuju võib sisuliselt olla: 1) määratlemata (mingi hääl, mingi kogu või kuju), 2) antropomorfne (inimkõne, inimene), 3) zoomorfne (loomaa hääl, loom), 4) loodusvormiline (tuulekohin, heinasaad, puu, känd), 5) kombineeritud “kentaurlikud vormid” (kitsejalgadega inimene, jalgadeks treitunud vokijalad jms).

Atribuutideks on haldja kuju üksikud tunnused, esemed, omadused jne. Atribuudid võib jaotada järgmistesse alaklassidesse: 1) riietus (valkjashallid riided, kasetohust kübar, kasekorba moodi kuued ja püksid, oaõiekarva kleit, punane kolmenurgeline müts), 2) kehaosad (pea suur kui toober, suured kollased hambad, süsimust sirbiterataoline nägu, nokk, sarved, sõrad, habe, saba), 3) hääl (peene või jämeda häälega, öökulli häälega huikav), 4) muud lisandid (käes oks, malk, korv, õletuust, süles nuttev laps, viht jalge vahel).

Epiteedid iseloomustavad nii kuju kui ka atribuute, haldjas võib olla ilus naine, kuid ka ilusates riietes naine. Valdavas enamikus on epiteetideks ad-jektiivid, mis iseloomustavad kuju või atribuutide värvust, suurust, pikkust, vanust, meeldivust, hirmuäratavust, sarnasust millegagi (kätkikujuline kogu), temperatuuri, rahvust, riietust, kõverust, karvasust, tigidust jm.

Kokkuvõtteks võib märkida: kuju, atribuudid ja epiteedid on justkui kolm iseseisvat “keelt”, mis kannavad eri tähendusi. Haldja kujud on valitud sellised reaalsed, mis tõepoolest tegelikkuses eksisteerivad. Atribuutides on juba märksa enam üleloomulikku informatsiooni. Näib, et just atribuutika on peamine üleloomulikkuse vahendaja. Epiteedid seevastu vahendavad eelkõige emotsioone ja tundeid. On küllalt raske vastata küsimusele: mis on haldjas? Selgub, et haldjas võib ilmnedagi peaaegu ükskõik millisel kujul. Veelgi enam: ükskõik missugust nähtust on võimalik vastava hoiaku korral tõlgendada üleloomulikuna, haldja avaldumisena. Püüdes siiski kas või osaliselt tungida üleloomuliku maailma loomisviisidesse, võib öelda, et see on teataval kombel muudetud argine maailm. Muutmisviisidest olgu mainitud: 1) esemete ebataoline või vastukäiv kombineerumine (vanamees, üks jalg hobuse, teine inimese oma; üks jälg lapse jälje moodi, teine oksa või hao jälg), 2) argisest mingi tunnuse varal eristumine (tunnus on kas atrofeerunud, hüpertrofeerunud, puudu või üleaarne, moondunud: labajalad tagurpidi, saba taga, silmavaade imeelik) ja 3) ebataolisse konteksti paigutamine (alasti lumel, ketrab vihma käes). Haldja ilminguil on suhteliselt suur vabadus ja neid võib konstrueerida mitmeti.

Aeg. Metshaldjatekstide sündmustik leiab aset reaalses ajaloolises ajas, enamasti elamuse vahendaja kaasajal. Tegevus toimub kõige sagedamini öhtul ja öösel, aga samuti ka hommikul. Ilmselt on ajad, millal valitseb pimedus või hämarus, haldjaelamuste esiletulekuks kõige soodsamad. Ka sakraalne aeg (laupäev, pühapäev, püha) on haldjaelamuseks sobiv.

Ruum. Kogea ja haldjas on tegevuse vahendusel seotud alati mingi ruumi-osa või loodusobjektiga. Kõige sagedamini on selleks mets, siis metsaliik (kuusik, männik, sarapik, lepik, kadastik), osa metsast (tihnik, lagendik, põõsastik, metsaserv), üksikobjektid (puu, põõsas, känd, mäta, kivi, palgihunnik, küün), veekogud (järv, jõgi, soo, raba), mäed, heina- ja karjamaad, tee, mis ühendab kodu metsaga, ja küla ning kodu, mis vastanduvad metsale. Haldja tegevuspiirkonnaks on alati mets: metsapiir, küla esimesed majad on vahejoon, mida haldjas ei ole suuteline ületama. Ruumi tähendus ilmneb kõige paremini eksimistekstides, kus suhe kodu ja metsa vahel osutub häirituks (kogea pöördub samasse kohta tagasi, tee peal on paks mets ees). Seega toimuvad ruumi muutused, mis demonstreerivad, et kodu on vastandatud metsale, on sellest eraldatud.

Tekstiväline komponent. Igas metshaldjatekstis on ois, mis otseselt tekstis ei avaldu. Nii on kõigi metsas toimuvate tegevuste aluseks metsaga seotud uskumused ja kujutelmad. Tegevussituatsiooni rekonstrueerimisel tuleb arvestada ka nimetatud komponenti. Uurija peab teadma metsas kehtivaid käitumiskeelde, näiteks seal ei tohi vilistada, laulda, maas istuda, luba küsimata

puu alla pikali heita, pühapäeviti marju noppida jne. Kõik need tegevused kutsuvad esile haldja ilmumise. Õige levinud on rituaalsed toimingud: eksimise korral (ärevas situatsioonis, millal kaob side koduga, tuttava ümbrusega) tuleb pöörata riided pahupidi, lugeda issameiet, teha tagurpidi jälgi, löigata pastlapaelad läbi. Ilmselt ei leia paljud uskumused tekstis otseselt väljendust. Tekstiväline komponent on ka see, mida võib nimetada looduse hingestatuseks. Nagu mitmel pool on kirjutanud O. Loorits, oli endis-eesti loodususu aluseks võrdsuse idee, mille kohaselt loodust käsitati inimesega võrdväärseks. Inimeste suhtlemine loodusega põhines vastastikusel kokkuleppel (vt nt Loorits 1946: 439). Osale tekstirühmadele ongi iseloomulik selle lepingu ajutine katkemine ja haldjas on nagu selle lepingu negatiivseks märgiks.

On lahendamata veel küsimus, mida haldjas väljendab ja missugune on tema seos metsaga. Ühelt poolt on ilmne, et haldjas on metsast lahutamatu (osa haldjailminguid on metsaga, loodusega identsed, haldja lokalisatsiooniks ruumis on ikka mets), teiselt poolt aga erineb haldjas metsast. Ennatlik oleks pidada haldjausku metsa ülekantud perekonnaprinsiibiiks või siis valitsemissprinsiibiiks. Haldja kuju tähendus ilmneb kõige selgemini seoses ruumiga. Haldjatekstides inimene kohtub haldjaga ja vastandub temale. Kuid samasugune vastuseadmissprinsiip toimib ka ruumitasandil: ruum on lõhenenud kaheks põhimõtteliselt erinevaks ruumialaks – koduks ja metsaks. Sellest lähtudes võib oletamisi väita, et inimese suhe haldjaga on samasugune kui kodu suhe metsaga:

$$\frac{\text{inimene}}{\text{haldjas}} = \frac{\text{kodu}}{\text{mets}}$$

Tuleks arvata, et kodu ja metsa (C. Lévi-Straussi terminoloogias: kultuuri ja looduse) vahel on keerukas majanduslike, õiguslike ja uskumuslike kujutelmade süsteem. Kuid seda süsteemi ei olegi nii kerge mõista ja lahti mõtestada. Uskumustes ei pöördu inimesed mitte abstraktsete ökoloogiliste või teoloogiliste terminite poole, vaid kasutavad seda, mis neil parajasti käe all on, s.t reaalseid looduslikke esemeid – puid, põõsaid, oma igapäevast käitumist jmt. Koondades need reaaliid terviklikku situatsiooni, saabki inimene vahendi tegelikkuse modelleerimiseks. Suhted selles situatsioonis avalduvad korruga mitmel paralleelsel tasandil: vastandus kodu ja metsa vahel muudetakse mõistetavaks seeläbi, et lepingu teist osalist – metsa – kujutletakse ka inimlaadseks, iseseisvalt tegutsevaks. Ruumiline suhe tõlgendatakse suhtlemiseks kahe indiviidi vahel. Võiks väita, et haldja suhe metsaga on metafoorne. Olgu siinkohal meenutatud: metafoor on eelkõige meetod keerulise ja mitmenäolise tegelikkuse lihtsustamiseks ja inimesele lähendamiseks, et aidata inimesel maailmas orienteeruda ja tegutseda (vrd Kaplinski 1972: 141).

Õeldust järeldub, et metshaldjatekstides on kõik osad omavahel seotud, nad täiendavad ja selgitavad omavahel üksteist. Just seetõttu ei rahulda M. J. Eiseni, O. Looritsa jt analüüs tänapäeva nõudmisi. Ei piisa ainult haldja kuju kirjeldamisest. Ülejäänud elemendid – atribuudid, epiteedid, aeg, ruum jm – ei ole liiased. Ainult neis ja nende kaudu saabki uskumus avalduda. Neist üksikdetailidest moodustub mosaiik, milles on nähtavad püsivad ühendusjooned. See mosaiik ongi mets (juhul, kui metsa all ei mõelda ainult puid-põõsaid). Mets on elu – sealt hangitakse elatist; mets on elus – metsal on oma tahe, ta muutub, liigub, hingab; metsal on oma tähendus inimestele, kodule, ja lõpuks on mets ka need loomad, vaimud ja haldjad, kes temas varjul on.

2. Teatamissituatsioon. Kui inimene, kollektiivi liige, kogeb haldjat, näeb haldjat, võib see individuaalse elu fakt muutuda sotsiaalseks kogemuseks. Haldjat kogenu inimene püüab kogetut teha teatavaks ka teistele kollektiivi liikmetele. Seda situatsiooni, milles inimene vahendab oma haldjakogemust teistele (üheks piirjuhuku on rahvaluulekogujale jutustamine), võib nimetada teatamissituatsiooniks. Haldjast kõnelejal on kindel eesmärk: mõjutada kuulajat. Mõjutusel on esiteks kasvatuslik eesmärk – süvendada kuulajas teatavat maailmasuhtumist. Efekt on seda suurem, et jutustamise-kuulamise ajal võib sündmustikku taas läbi elada. Vahendatavatesse sündmustesse suhtuti endisajal täie tõsiduse ja usaldusega. Usuti, et tegemist on tõepoolest reaalsete sündmustega. Rääkimiseks puudus spetsiaalne aeg ja koht, jutustused kerkisid esile spontaanselt, vastavalt vajadusele. Nagu märgib L. Honko, on teatamissituatsiooni uurimine oluline eelkõige sotsiaalsest aspektist: teatamise ise on sotsiaalne akt, teadete kujul tsirkuleerib uskumus kollektiivis. Siit selgub ka seesuguste teadete funktsioon, nende elu ühiskonnas (Honko 1962: 150 jj). Et seda aspekti on palju käsitletud (B. Malinowski, L. Honko, J. Pentikäinen jt), siis piirdutagu siinkohal öelduga.

Tahaks arvata, et visandatud situatsioonianalüüsi rakendusel rahvaluuleteaduses on mitmeid eeliseid.

1) Situatsioonianalüüs lähtub rangelt tekstist. Ainult see, mis tekstis avaldamist on leidnud, võib olla uurimisobjektiks. Metshaldjatekstide tõlgendamisel on näiteks oht, et uurija oma hoiakust johtuvalt antropomorfiseerib haldjakuju. Kui tekstis on kirjas, et vastu tuli “inimese kuju”, ei saa me öelda, et tegu oli inimesega, sest juttu on ju ainult sarnasusest inimesega. Kui pole mainitud haldja käsi, jalgu, pead ja muid kehaosi, siis uurija jaoks pole neid olemas. Nende puudumine näitab, et kogejale polnud need olulised. Kuid teiselt poolt on andmete interpretatsioon võimatu, kui lähtutaks ainult tekstist. Seetõttu tulebki rääkida “tekstivälisest komponendist”, mis pole tekstis otsest avaldamist leidnud. Siin peab aga olema eriti ettevaatlik: tekstiväline kompo-

nent tuleneb kultuurilisest, etnograafilisest ja sotsiaalsest kontekstist. Ja ainult paralleelide suur hulk võib tagada tekstivälise komponendi õige valiku.

2) Situatsioonianalüüs eeldab kogu verbaalse teksti jaotamist kategooriateks (komponentideks). Iga perfokaardile kantud tekst peab olema valitud kategooriate varal analüüsitav. Et kõik tekstivariandid, tüübid analüüsitakse ühtse kategooriasüsteemi abil, siis on kõik tekstid omavahel võrreldavad. Kategooriaid võib loendada (näiteks atribuut “sirbiterataoline nägu” tuleb analüüsitud haldjatekstides ette ainult ühel juhul), vaadelda nende koosinemise sagedust (epiteet “ilus” liitub tihti “hobusega”) jne. Tekstid, kus kategooriate süsteem on lähedane, koondatakse mingi ühe tüübi alla (näiteks: jahimees kohtub alati noore naisega). Seega võimaldab situatsioonianalüüs nii kvantitatiivset kui ka tüpoloogilist analüüsi.

3) Kuigi situatsioonianalüüsis jaotatakse tekst lõikudeks ja komponentideks, säilib ometi tervik. Komponentid tuleb valida niimoodi, et teate terviklik sisu jääks alles. Teadete sisuks on situatsioon, mida tekstid modelleerivad. Seega on vaja kirjeldusüksusteks valida sellised üksused, mis vahetult moodustaksid selle situatsiooni.

4) Situatsioonianalüüs annab teksti täieliku kirjelduse. Ta eeldab, et tekstist ei rebita välja üksikuid, enam huvipakkuvaid detaile, vaid püüatakse kirjeldada kogu teksti. Selleks peab aga verbaalse teksti iga lõik olema kirjeldatav mingi valitud kategooria abil.

5) Situatsioonianalüüsis ei fikseerita mitte ainult situatsiooni, mis on teksti aluseks, vaid ka see situatsioon, milles kõnesolevat teatavaks tehakse. Seega on teksti sisu ühendatud kommunikatsiooniaktiga ja jälgitavad on ka teatamissituatsioonist tuleneda võivad tähendusmuutused.

Mida uut võib situatsioonianalüüs lisada metshaldja tundmisele? Eelkõige sunnib ta loobuma atomaarsest üksikteksti ja -detaili vaatlemisest ning kontsentreerima tähelepanu uskumuse “kehale” endale, mis koosneb kõigest ühe kultuuriareaali piires kogutud vastavatest teadetest. Üks ja seesama uskumus võib tekstis avalduda mitmeti. Oma tähelepanu tulebki kontsentreerida sellele avaldumisloogikale. Metshaldjas ja teated metshaldja kohta pole ainult inimeste huvitavad veidrused, vaid need olid endisaja inimesele eelkõige vahendiks tegelikkuse modelleerimisel. Emotsionaalsel tasandil aitas metshaldja-elamus maandada pingeid, ärevust ja ebakindlust. Metshaldjas oli teatav maailmanägemise ja -korrastamise vahend, osa inimeste maailmapildist. Kuid tegu ei ole ainult teoreetilise kontseptsiooniga, vaid metshaldjauskumustes on kajastunud ja fikseerunud eelistatavad käitumisnormid, käitumiseetika, mida inimene pidi järgima. Kõige peamine on aga see, et situatsioonianalüüs sunnib vaatlema teksti kui omamoodi elusat tervikut, milles kõik osad on omavahel seotud. Nii selgub vahest üllatavaim tõsiasi: haldjas ei piirne ainult nende

tekstilõikudega, kus teda otseselt nimetatakse (on ju tekste, kus ta üldse esile ei kerki). Haldjas on kogu situatsioon, mida inimene üle elab, kõik selle situatsiooni komponendid, millest oli juttu eespool, ja nende omavahelised suhted.

Senini on eesti uskumuslikud jutustused sellelaadsest üksikasjalikust uurimisest peaaegu täielikult kõrvale jäänud.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on algselt avaldatud 1973. aastal ajakirjas *Keel ja Kirjandus* 7, lk 404–412.
- ² Artiklis “Memoraadid ja rahvauskumuste uurimine” kirjutab soome tuntumaid usundiuurijaid Lauri Honko: “Usk haldjate eksiteerimisse ei rajane vabal spekulatsioonil, vaid konkreetsel isiklikul kogemusel, mille tõelisust tugevdatakse sensoorse pertseptsiooniga. Kuigi uurija ise on võimetu nägema haldjaid, peab ta tunnistama, et tema informant on neid tõesti näinud.” Sealsamas toob ta skeemi, kust nähtub, millised faktorid kutsuvad esile haldjaelamuse (vt Honko 1964: 11–12, 16).
- ³ G. Permjakov kirjutab, et “kõik fraasivälised üksused (сверхфразовые единства)... kujutavad endast ühtede või teiste, mõeldavate või reaalsete situatsioonide märke, mida nad modelleerivad” (Permjakov 1970: 63).
- ⁴ Kuigi näiteks J. Pentikäinen usundiloolise aine kirjeldamisel ei erista küll otseselt nimetatud kahte situatsiooni, sisaldab tema süsteemikindel materjaliesitus piisavalt andmestikku nii tegevus- kui ka teatamissituatsiooni kohta: 1) jutustaja (sünniaasta, sugu, amet, informatsiooni allikas), 2) kogeja (sünniaasta, sugu, amet, staatus, käitumise roll kogemuses), 3) sündmuse toimumise aeg, 4) sündmuse toimumise koht, 5) kogemuse tüüp, 6) üleloomuliku olendi käitumine, 7) kogeja käitumine (aktiivne või passiivne, põhjustatud või rituaalne, rituaalid ja nende funktsioonid), 8) uskumus kogemuse päritolu kohta, 9) üleloomuliku olendi nimetus, 10) teate liik, 11) märkused, interpretatsioon (vt Pentikäinen 1968: 113).
- ⁵ V. Ivanov ja V. Toporov nimetavad seda seost motiiviks (vt Ivanov & Toporov 1963: 112).

Arhiiviallikad

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu (1880–1934)

Kirjandus

Blehr, Otto 1967. The Analysis of Folk Belief Stories and its Implications for Research on Folk Belief and Folk Prose. *Fabula* 9. Berlin, lk 259–263.

Honko, Lauri 1962. *Geisterglaube in Ingermanland I*. FFC 185. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Honko, Lauri 1964. Memorates and Study of Folk Beliefs. *Journal of the Folklore Institute* 1–2. Hague, lk 5–19.

Honko, Lauri 1969. Rooliteorian soveltamisesta uskontotieteessä. *Sananjalka* 11. Turku, lk 107–123.

Hultkrantz, Åke 1968. “Miscellaneous Beliefs”. Some Points of View concerning the Informal Religious Sayings. *Temenos* 3. Helsinki, lk 67–82.

Ivanov, Vjatšeslav & Toporov, Vladimir 1963 = Иванов, Вячеслав & Топоров, Владимир. К реконструкции праславянского текста. *Славянское языкознание. V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации* Москва: Изд-во Акад. наук.

Kaplinski, Jaan 1972. Parallelismist lingvisti pilguga. *Keel ja Kirjandus* 3, lk 364–366.

Loorits, Oskar 1946. Eesti esiajaloo keerdküsimusi. *Virittäjä*, lk 423–440.

Meletinski, Eleasar 1970 = Мелетинский, Елеазар. Повествовательный фольклор народов Океании. *Сказки и мифы Океании*. Москва: Наука.

Pentikäinen, Juha 1968. *The Nordic Dead-Child Tradition*. FFC 202. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia.

Permjakov, Grigori 1968 = Пермяков, Григори. *Избранные пословицы и поговорки народов Востока*. Москва: Наука.

Permjakov, Grigori 1970 = Пермяков, Григори. *От поговорки до сказки. Заметки по общей теории клише*. Исследования по фольклору и мифологии Востока. Москва: Наука.

Rätsep, Huno 1970. Government Structure Types of the Verb and Situation Analysis. *Generatiivse grammatika grupi aastakoosoleku teesid*. Tartu, lk 28–34.

Rätsep, Huno 1971. Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianaalüüsi. *Keel ja struktuur: töid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt* 5. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 43–69.

Rätsep, Huno 1972. Eesti keele lihtlause mallidest ja nende esitamise meetodikast. *Keel ja struktuur: töid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt* 6. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 25–86.

Thomsen, Vilhelm Ludvig Peter 1870. *Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-lappischen*. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.

Summary

Situation Analysis in Folklore Studies

Reprint of the article by Aino Laagus, originally published in 1973.